

СТОРІНКАМИ МОНОГРАФІЇ

PAGES OF THE MONOGRAPH

А. С. Бойко-Гагарін (A. Boiko-Gaharin),

доктор історичних наук,

доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,

старший зберігач фондів відділу «Музей грошей»,

Управління зв'язків з громадськістю та фінансової обізнаності,

Департамент комунікацій, Національний банк України, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

email: boiko.gaharin@gmail.com

тел.: +38(066)043-54-10

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Розділ 2. Часи Київської та Галицької Русі

COUNTERFEITING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Chapter 2. Times of Kyiv and Galician Rus

(Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2017. 560 с.)

Продовження. Початок див.:
Криміналістичний вісник. 2022. № 2(38). С. 125–135

Товарно-грошові відносини у добу Київської Русі характеризуються наявністю грошово-вагових зливків (гривен), дрібних європейських денаріїв і брактеатів, монет Візантії та Арабського халіфату. А також, власне, монет Русі, карбованих у Києві та Новгороді. З огляду на те, що фальсифікування засобів грошового обігу спостерігалось від античних часів, воно мало місце, логічно зауважити, і у Східній Європі в IX–XII ст. На жаль, відомостей про підроблення монет за часів Київської Русі збереглося небагато. Проте майже всі згадані вище типи коштів були об'єктом фальсифікації, про що йдеться далі.

У добу Київської Русі спостерігається процес урбанізації, відокремлення ремесел від землеробства, створення чітко сформованого середнього класу ремісників і торговців [38, с. 24–25]. Цей факт свідчить про наявність економічних та соціальних умов для появи технічної можливості втілення підроблення монет.

Проте документального підтвердження заборони підроблення коштів загалом і шкіряних грошей (звичайних шматків шкіри чи таврованих знаком влади еквівалентів оплати зі шкіри) зо-

крема до XV ст. в Московському царстві не збереглося. Коли йдеться про звичайні шкіряні гроші, необхідність виготовлення фальшивих монет втрачає будь-який сенс, оскільки нарізати певним чином хутра міг кожен, що виключало елемент підроблення. А от якщо на шкіряних грошах було державне тавро, могло виникнути бажання його підробити, здійснивши тим самим підроблення засобів оплати – грошей.

Відомості про шкіряні гроші та згадки про них у стародавніх літописах об'єднав В. К. Трутовський, який обґрунтував існування зоологічної та металевої теорії. На підставі наданих ученим фактів можна дійти висновку: термінами «векша», «вивериця» та «біла» позначалися хутра тварин різного забарвлення та якості, які не належали до конкретних монет [39, с. 1–8]. Отже, пошук можливості фальсифікування давньоруських хутряних цінностей із погляду підроблення засобів грошового обігу вбачається безперспективним.

Литі копії срібників

У першій половині XI ст. про срібники Ярослава добре знали на Русі та в Новгороді, засвідчують

це їхні литі мідні та олов'яні копії. Відомі литі копії, а також мідні прикраси (рис. 8). Місця знахідок таких литих копій – Гротреск (Швеція), Унна Сайве (Лапландія), Хальберштадт (Німеччина), Новгород та поблизу с. Калетино (Санкт-Петербурзька губернія).

Рис. 8

Варто зазначити, що ці копії, найімовірніше, виготовлялися в Новгороді в XI – на початку XII ст., тобто вже після зникнення срібників із грошового обігу Русі. Литі копії поширювалися в північному напрямку зі Східної Європи і використовувалися лише як прикраси. Найперші копії відливали в глиняних формах, для цього послуговувалися оригінальними срібниками [40, с. 403–432]. Литі копії зі срібників не можна вважати фальшивими монетами, тому що використовували їх не зі злим наміром.

Монети Візантії

Зважаючи на міцні торговельні зв'язки Київської Русі з Візантією, на історичних українських землях виявлено знахідки візантійських грошових знаків. Серед них переважають мідні фоліси, а також золоті соліди та гістаменони, менше срібних міліарисіїв. З огляду на високу вартість золотих візантійських монет, відомі підробки солідів. Фальшиві золоті візантійські монети виявлено на території Гньоздовського археологічного комплексу в Смоленській області (назва – від с. Гньоздово). З таких знахідок – позолочена підробка, карбована на мідній заготовці, яка копіювала солід Василія I та Константина (868–879). Ідентичну підробку ви-

явили археологи в Києві. Цікавою з того самого городища є й підробка візантійського соліда під солід Михаїла II та Феофіла (821–829) [41, с. 43].

На території України відомі знахідки фальшивих гістаменонів. У Городецькому районі Львівської області 2014 р. знайдено скарб, що складався з платіжних зливків і дев'яти фальшивих гістаменонів чашоподібної форми. Прототипами для виготовлення цих підробок стали гістаменони імператорів Ісаака I Комніна (1057–1059) (рис. 9) і Константина X Дуки (1059–1067) (рис. 10) [42, с. 28–31]. Також у скарбі були три платіжні зливки новгородського типу, невеликий зливко срібла, обрубаний із країв, маленькі срібні кільця. Під час вивчення підробок гістаменонів із Городецького району застосовували РФА (рентгенофлуоресцентний аналіз), дані якого дозволяють стверджувати, що поверхневий шар золота на заготовки підробок нанесено амальгамою.

Рис. 9

Рис. 10

Арабський халіфат

Підробки куфічних дирхемів відомі зі знахідок на території Польщі. Три такі монети знайдено у Північній Польщі поблизу ярмарку в м. Янів (Помор'я) (рис. 11) [43, с. 85–90].

Рис. 11

Дирхем, знайдений у Янові, виготовлено за технологією сріблення мідної монетної заготовки

Фальшиву золоту монету халіфа Абу-ль-Аббаса ас-Саффаха (749–754 рр. н. е.) виявили археологи поблизу с. Кайнарджа Силістринської області (Болгарія). За описом П. Георгієва, її виготовлено за допомогою нанесення золотого покриття на мідне ядро.

Серед знахідок болгарської землі відома також матриця з робочою частиною, яка імітує куфічну монету із символами, що не читаються. Виявлено її неподалік від м. Плиска Шуменської області [44, с. 73–84] (рис. 12). Схожу матрицю для виливання імітацій куфічних монет можна спостерігати в експозиції Національного музею історії України.

Рис. 12

В українських землях серед куфічних монет найпоширеніші у знахідках дирхеми династій Омеядів, Саманідів та Аббасидів. Монети халіфів цих могутніх династій перебували в обігу на території, що значно перевищувала володіння халіфату, тобто майже на всій території тогочасного цивілізованого світу. Тож і не дивно, що підробки цього поширеного типу монети добре відомі нумізматам.

Досліджуючи шляхи потрапляння куфічних монет до Подунав'я, В. Кропоткін говорить про надходження монет державного карбування, а також імітацій через Східну Європу, що визначає широкий ареал обігу монет халіфату [45, с. 441–443]. Підробки монет доби халіфату відомі й у знахідках українських земель. Фальшивий аббасидський золотий динар, для виготовлення якого використано монету халіфа аль-Мансура, карбовану в 157 р. Хіджри, знайдено в Західній Україні (рис. 13).

Рис. 13

Відомі також у скарбових комплексах Київщини підробки дирхемів династії Саманідів. Три фальшиві дирхеми виявлено у складі скарбу куфічних монет 1863 р. загальною кількістю 213 екземплярів [46, с. 76].

У базі даних ісламських монет Zeno.ru за № 518504 оприлюднено досить якісно зроблену підробку динара 151 р. Хіджри халіфа аль-Мансура (рис. 14).

Рис. 14

Європейські брактеати та денарії

Попри усталену серед вітчизняних нумізматів думку про те, що в історії грошового обігу українських і білоруських земель був так званий безмонетний період, все ж таки широко відомі одиничні знахідки та скарби дрібних монет.

З погляду професора С. Кулешова, грошовий ринок у зазначений період характеризувався наявністю великої кількості монет, які слугували еквівалентом обміну та інструментом торгівлі. Підтвердження – численні знахідки європейських брактеатів і денаріїв. Ці монети також використовували як зразки для виготовлення підробок.

У наш час підробки брактеатів невідомі. Зумовлено це насамперед технологією їх виробництва. Хвилясту форму монети, карбованої на тонкому листі металу, можна було дістати, лише використовуючи срібло досить високої проби. Це унеможливило виготовлення підробки, тому що заготовка з міді не набуватиме хвилеподібної форми за маленької товщини заготовки, як і срібло нижче за 800 проміле.

Карбували брактеати методом удару штемелем по листу тонко розкчаного металу, розміщеного на м'якій поверхні, наприклад шкірі, повсті або дереві. Завдяки високій рельєфності штемеля, м'якості високопробного срібла й еластичній підкладці досягалася унікальна хвилеподібно вигнута форма монети [47].

Через особливості застосовуваної технології підроблення брактеатів було вкрай складним. Висока проба оригінальних брактеатів надавала їм достатньої еластичності для виготовлення такої вигнутої форми за малої товщини, що дуже складно зробити, використовуючи срібло низької проби, а також мідь, олово, бронзу. Тому цілком

зрозуміло, що приватні підробки брактеатів не відомі, як і малоімовірне їх виявлення археологами в майбутньому.

Інакше з плоскими денаріями. Підробки дрібних анонімних монет копіюють ранні польські монети, а також монети англійських, німецьких і скандинавських міст, які відомі у знахідках на території сучасної України та Польщі. Уперше версію про наявність у грошовому обігу Польського королівства підробок монет за часів правління династії Пястів висунув у 1930 р. нумізмат В. Маньковський [48]. У вивченні фальшивих монет раннього Середньовіччя піонером був нумізмат Р. Кірсновський, який описав три підробки зі скарбу, знайденого у м. Каммін (Померанія) [49, с. 187–218].

Польський історик Я. Длугош (1415–1480) зазначав, що в 1380 р. було налагоджено виробництво фальшивої мідної, срібної та золотої монети у замку в Шафлярах (пол. Szaflary) [50, с. 42–43]. Також Длугош згадує про підроблення польських денаріїв у другій половині XV ст. на території Сілезії, Чехії та Моравії. Про підроблення польських денаріїв свідчить і скарб із с. Сучани (Sučany, Словаччина), у якому крім фальшивих польських монет виявлено також заготовки для фальшивих монет і напівфабрикатів [51, с. 15–17].

Безліч підробок ранньосередньовічних монет німецьких земель знайдено на території сучасної Польщі. На 2009 р. польський нумізмат М. Богуцький [52] зареєстрував 60 екземплярів підробок монет, прототипами для виробництва яких слугували монети з грошового обігу польських земель X–XI ст. Нижче наведемо дані про ранні німецькі монети з польських знахідок, які оприлюднив М. Богуцький.

Однією з найбільш ранніх німецьких підроблених монет, знайдених на території Польщі, є фальсифікат за прототипом пфеніга імператора Священної Римської імперії Оттона III (996–1002) карбування м. Майнц (рис. 15). Найімовірніше, підробку виготовлено у Скандинавії, а потрапила вона на польський грошовий ринок у процесі товарообміну.

Рис. 15

Поява в Польщі підроблених монет, прототипами для виготовлення яких стали денарії Оттона III, не дивна, оскільки цей тип денаріїв був досить

поширений на грошовому ринку Східної Європи. Відомо, що польський король Болеслав Хоробрий (992–1025) організував імператору Оттону III пишний прийом і підніс багато дорогих дарів [53, с. 1]. Очевидно, через тісні політичні та економічні зв'язки німецька монета й набула свого поширення в Польщі, а отже стала одним із частих прототипів для фальсифікаторів.

Багато підробок виготовлено в першій половині XI ст. У знайденому поблизу м. Олесниця (Oleśnica, Польща) скарбі, прихованому приблизно після 1037 р., виявлено фальшивий пфеніг імператора Священної Римської імперії Оттона I Великого (962–973) та його дружини – імператриці Адельгейди Бургундської [52, с. 212] (рис. 16).

Рис. 16

Численні підробки хрестових німецьких пфенігів виявлено на території Померанії, Куявії, Мазовії, Сілезії (рис. 17). Серед знахідок підробки, що копіюють безліч різних типів німецьких денаріїв. Відкритим є питання про їхнє походження. На думку польського дослідника М. Богуцького [52], ці фальсифікати могли виготовляти за межами Польського королівства.

Фальсифікат пфеніга імператора Оттона I Великого, виготовлений із міді, знайдено під час розкопок у с. Гориславиці (пол. Gorzławice) 1958 р. [54, с. 47]. Імовірно визначення фальшивки як пфеніга Оттона I Великого можливе через літеру «D» – як частини легенди «ODDO», що означає ім'я імператора.

Знаходили фальшиві пфеніги і в Росії. Поблизу с. Руч'ї (Гдовський район Псковської області) 1910 р. виявили скарб із 301 монети і 120 уламків пфенігів; серед них чотири підробки кельнських пфенігів Германа III архієпископа Кельна в 1089–1099 рр., дві підробки пфенігів Оттона I Великого та Адельгейди [24, с. 1–7].

Підробки німецьких монет виявлено на околицях м. Пархім (Німеччина, земля Мекленбург-Передня Померанія). При цьому основна їхня частина луджені, а решта покриті сріблом [52, с. 219]. Фальсифікатори використовували як зразки для наслідування найпоширеніші німецькі монети регіону – фризькі пфеніги (рис. 18).

Рис. 17 [52]

Рис. 18

Рис. 19

Рис. 20

Питання обігу європейських монет X–XII ст. на території українських земель, а також поява їхніх підробок у наш час становлять предмет наукового інтересу доктора історичних наук, професора С. Кулешова. В українській історіографії та археологічних дослідженнях дані про знахідки західноєвропейських денаріїв і про їхні підробки мінімальні. У наукових публікаціях ученого розглянуто знахідки як державних наслідувань, так і кустарних підробок денаріїв на території українських земель. Ірунтуючись на дослідженнях Кулешова, можна зазначити, що кустарні підробки, знайдені на території України, виготовлено методом плакування заготовки з міді. Описані підробки частіше мають примітивне зображення хреста на обох боках і не наслідують конкретного типу західноєвропейських денаріїв.

Відомі підробки денарія герцога Саксонії Ордольфа (бл. 1020–1072) або графа Саксонії Германа (бл. 1025–1086) карбування м. Єфера (рис. 19), а також денаріїв м. Кельна (рис. 20).

Точних відомостей про походження знайдених на українських землях фальшивих західноєв-

ропейських денаріїв немає. Вони, імовірно, потрапили торговельними шляхами із Західної Європи або ж їх виготовляли місцеві заповзятливі ремісники-фальшивомонетники. Можливо, ці підробки призначалися для поширених на Русі прикрас у вигляді продірявлених європейських та арабських монет [55, с. 22–31].

Одним із перших комплексно дослідив й узагальнив відомості про появлення перших фальшивих монет на території польських земель учений С. Суходольський [56, с. 37], який звернув увагу насамперед на кустарні підробки

ранньосередньовічних монет, а не на імітації й монетоподібні прикраси та жетони.

Три фальшиві ранньосередньовічні монети, знайдені 1959 р. поблизу м. Камень-Поморський (пол. Kamień Pomorski), оприлюднив Р. Кіршовський [49, с. 197–203]. Там само знайдено ще три фальшиві пфеніги (тип VI) у скарбі зі 137 монет та уламків. Як зазначає С. Суходольський, фальшиві німецькі хрестові пфеніги, виготовлені за допомогою нанесення срібного шару на мідні заготовки, також знайдені поблизу сел Мосина (пол. Mosina), Відухова (пол. Widuchowa), Старий Хвалим (пол. Stary Chwalim), Нарушево (пол. Naruszewo), Гориславіце (пол. Gorzów Sławice), Острів Ледницький (пол. Ostrów Lednicki) та м. Гданська. Більшість відомих знахідок фальшивих німецьких хрестових денаріїв виготовлено за допомогою нанесення амальгами на заготовку з міді [56, с. 39–42].

Чотири фальшиві монети XII–XIII ст., що їх оприлюднила 1976 р. польська дослідниця Ядвіга Закревська-Клечковська [57, с. 155–160], знайдено біля м. Сохачев (пол. Sochaczew).

На околицях с. Лупава (пол. Łupawa, нім. Luraw) 1888 або 1890 р. знайдено скарб підроблених монет, що імітували дрібні пфеніги Саксонії, Данії, Богемії та Баварії XI ст. Ця група підробок у нумізмічній літературі дістала назву «Лупавські імітації» (нім. Lurawer Münzen). Вони відомі й у знахідках у Лодзинському воєводстві, Нижній Сілезії та недалеко від Гданська. Аналізуючи топографію переважної кількості основних знахідок імітацій «лупавського» типу (міста Карвно, Волин і Лупава в Померанії), польський нумізмат Є. Пінінський дійшов висновку, що їх виробляли в Померанії, імовірно поблизу міст Слупська та Битува [58, с. 49–59].

Ці фальсифікати (рис. 21), як засвідчили результати хімічного аналізу, виготовляли з недорогоцінного металу – із латунних заготовок, укритих шаром срібла. Зважаючи на візуальний аналіз, художнє виконання «лупавських» підробок досить низьке. Їх виробництво здійснювалося за допомогою удару штемпелем по заготовці, вирізаній із листа металу у формі квадрата. Після удару заготовка набувала дещо більш округлої форми. Сьогодні зразки «лупавських» імітацій, що їх оприлюднив Б. Пашкевич [59, с. 127–142], зберігаються в Музеї археології в Гданську (пол. Muzeum Archeologiczne w Gdansk).

Відомі знахідки підробок ранньосередньовічних монет і в Росії. Фальсифікат денарія Фризії, графа Бруно II (1038–1057) знайдено поблизу Пскова [60, с. 70]; імовірно, він потрапив у складі прикраси (про що свідчать отвори на монеті). Фальсифікат денарія Люнебурга, герцога Саксонії Бернхарда I (973–1011), знайдено на околицях Новгород [61, с. 59–62].

Рис. 21

Нааявність великої кількості монет короля Етельреда II (978–1016) на території Східної Європи пояснюється тим, що король, аби вікінги не здійснювали напади, платив їм чималі відкупні сріблом. Англійські пенні стали популярною монетою у Північній та Східній Європі. Сприяли цьому незмінюваність стилістики, а також властивості срібла. Завдяки сталості якості та популярності такий тип монет втілено в підробці на території Скандинавії. Знахідки цього типу підробок відомі і в Україні [62, с. 194–201].

Фальшивий англійський пенні короля Етельреда II (рис. 22), що копіює тип «малий хрест» (1009–1017), знайдено в Київській області. Монета частково кородована, має отвір. На аверсі та реверсі підробки нечитабельні написи. Методом рентгенофлуоресцентного аналізу з'ясовано, що підробку виготовлено з мідної основи, на яку нанесено зображення за допомогою штемпелів із подальшим покриттям фальсифікату оловом для імітації виготовленої зі срібла монети [63, с. 163–167].

Рис. 22

Латвійська вчена Т. Берга наводить дані про знахідки фальшивих монет Етельреда II в Латвії [64, с. 15].

Для виробництва підробок денаріїв, знайдених на території Центральної та Східної Європи, застосовувалися переважно два основні способи – плакування мідної заготовки методом нанесення амальгами або методом лудіння [56, с. 45]. Багато підробок мають отвори, і це дає підстави стверджувати, що їх вилучили з грошового обігу або вони виготовлялися як прикраси.

Мідні гривни

На території Давньої Русі, крім значної кількості срібних гривен, зафіксовано знахідки мідних зливків. Одні з них подібні до срібних зливків київського типу, другі – до зливків новгородського типу та їхніх фракцій. Такі гривни траплялися у складі скарбів та в одиничних знахідках на території Північної та Південної Русі: у Києві, у Рюриковому Городищі (територія сучасного Новгорода), у Твері, біля Старої Рязані. Виокремлюють дві їхні вагові групи: до 130 г (128,4; 128,8; 127,24); приблизно 180 г (179,3; 182,76).

В історіографії висловлюються різні думки щодо призначення мідних гривен та їхнього походження. Серед них такі:

- пробна виливка у форму для срібла;
- використання як екзагій-гирьок для перевіряння ваги монет і предметів;
- фракції срібних гривен;
- стародавні підробки давньоруських платіжних гривен.

Можна також припустити використання зливків із недорогоцінного металу як матриць для відбитка у форму для її заливання дорогоцінним металом.

За версією київського вченого Г. Козубовського, знахідки таких гривен в археологічних комплексах, а також наявність половинок і фракцій мідних зливків можуть свідчити про використання мідних гривен у грошовому обігу. Надходження значної кількості мідної візантійської та східної монети, а із середини XIII ст. – і джучидської, очевидно, позначилося на виробництві мідних грошових зливків. Ваговий діапазон зливків можна пояснити використанням протягом XII–XV ст. ранніх вагових систем у грошовому обігу Давньої Русі. Учений вважає сумнівною належність цих гривен до фальсифікатів того часу, а також їхнє завідоме потрапляння до скарбів як підробок. Спектральний аналіз мідних гривен із Національного музею історії України (рис. 23, інв. НМІУ № В 1600, знахідка 1948 р. на Княжій горі в Києві) засвідчив наявність незначної кількості срібла, на підставі чого Г. Козубовський висловив припущення щодо можливого переплавлення низькоякісної білонної та срібної монети на зливки, наприклад брактеатів

[65, с. 104]. Але з огляду на те, що європейські середньовічні брактеати виготовлялися здебільшого з високопробного срібла, така версія вбачається малоімовірною.

Рис. 23

Мідна половина гривни Київського типу з колекції Національного музею історії України

Серед знахідок можна виокремити кілька зливків із приблизним датуванням. Бронзовий зливков новгородського типу, покритий сріблом, знайдено в Новгороді в шарі, датованому 20–40 рр. XIV ст. Гривну київського типу з недорогоцінного металу, датовану 60-ми рр. XIII ст., – у ґрунті на місці пожежі. Мідну гривну київського типу вагою 127,24 г – у Твері в шарі з дендродатою 1311–1330 рр.

У результаті вивчення кількох типів мідних гривен із колекції О. Литвинчука нами виявлено, що фальшиву гривну чернігівського типу (рис. 24) виготовлено з мідного сплаву з нанесенням на поверхню тонкого шару срібного покриття, зважаючи на склад цього сплаву вогневим срібленням стандартним домонгольським способом.

Рис. 24

Цілком імовірно, що мідні гривни, виявлені в одиничних знахідках та у скарбових комплексах, – фальсифікати того часу. Засвідчує це знайдена в Новгороді бронзова гривна зі срібленням, про яку йшлося раніше. У разі існування мідних фракцій, навмисно виготовлених для спрощення товарообміну, можна припустити, що їм надавали форм, відмінних від срібних типів гривен. Обіг срібних гривен київського типу та мідних фракцій, що повністю копіюють їхню форму, потенційно робив імовірним їх сріблення, оскільки техніка сріблення та лудіння в ювелірній справі Давньої

Русі добре відома. Є два варіанти пояснення виявлення мідних гривен у скарбах – наявність мідного зливка у скарбовому комплексі як предмета, що має якусь, хоча й меншу порівняно зі срібним зливком, грошову вартість; або як грошового зливка, прийнятого власником комплексу за срібний, якщо на момент розрахунку на ньому було нанесено шар срібла. Водночас убачається малоймовірним переплавлення брактеатів у зливки низькопробного срібла. Самі брактеати, зважаючи на особливості технології їх виробництва хвилеподібними штемпелями, досить високої проби.

Слід зазначити, що виявлені в комплексах шматочки дорогоцінного металу та міді зроблено не як грошові фракції. Радше вони є ювелірними заготовками або сировинним металом, розділеним за прийнятим у суспільстві ваговим стандартом. Із найдавніших часів держава усвідомлювала своє монопольне право монетної регалії, а також те, що метал у вигляді монети або іншого знака, прирівняного до грошей, завжди дорожчий за метал у вигляді сировини. І це вкотре доводить, що застосування дрібних зливок лише певної ваги (крім чітко одноманітних гривен київського, чернігівського, новгородського і татарського типів) як грошей малоймовірно. Зливки дорогоцінного металу, звісно, могли використовувати як еквівалент обміну. Проте водночас, якщо йдеться про економічний складник, він може класифікуватися лише як бартерний, а не розрахунково-грошовий.

Тож, є припущення, що відомі цілі гривни у грошовому обігу набували значення еквівалента обміну (якщо взяти до уваги існування гривен із клеймами, що підтверджують їхню платоспроможність). Дрібні шматочки-зливки, найімовірніше, не могли слугувати фракціями гривен, а були складником товарно-бартерного обміну на ринку.

Зважаючи на максимальну наближеність мідних гривен та їхню зовнішню подобу до срібних прототипів, вони, імовірно, фальсифікати того часу. Свідченням цього є відомі зразки з нанесеним шаром сріблення.

Відомі знахідки фальшивих монетно-вагових гривен й у Тверському краї, що виготовлені зі свинцево-олов'яного сплаву, а також за допомогою покриття сріблом мідного ядра [66, с. 134].

На околицях м. Гадяч Полтавської області місцеві краєзнавці знайшли гривну новгородського типу, виготовлену за допомогою нанесення поверхневого покриття на заготовку з недорогоцінного металу (рис. 25). Шар покриття, варто наголосити, вельми суттєвий. А на краях гривни горизонтальні паралельні насічки, які могли зробити, коли перевіряли наявність дорогоцінного металу в зливку.

Досліджуючи гривни державного виробництва, незрідка можна побачити зливки, на яких

Рис. 25

гострим предметом (переважно ножем) зроблено подряпини або насічки. Імовірно, для перевіряння зливок на фальшивість. Надріз ножем, хоч і не глибокий, часто дає можливість зрозуміти – це срібна гривна чи підроблена, покрита лише дорогоцінним металом.

Нумізматичній науці відомий також екземпляр полтини новгородського типу, знайдений поблизу с. Лялиці (Кінгісепський район Ленінградської області) [67, с. 247–250]. За допомогою РФА встановлено, що злинок покритий поверхневим шаром срібла. Цікаву особливість фальшивої полтини становить зроблена посередині характерна для оригінальних гривен зарубка. Цю деталь, можна припустити, фальсифікатори відтворили навмисно – щоб обдурити населення. До того ж підробка, варто зазначити, імітує саме полтину новгородського типу, а не є фальсифікатом цілої гривни, розрубаної на половини для спрощення товарообміну або в результаті перевірки якості.

Під час дослідження грошово-вагових зливок гривен Київської Русі привернула увагу група срібних зливок київського типу із заниженою вагою (рис. 26, 27). За результатами РФА, їх виготовлено зі срібла з домішкою міді. Обидва вивчені зливки поступаються вагою гривнам київського типу (рис. 28), а також виготовлені з металу нижчої проби (800–850 замість 950 проміле). Але дуже важливо наголосити, що заввишки і завдовжки зазначена група гривен відповідає гривнам київського типу, менші вони тільки завтовшки. З огляду на викладене можна припустити, що описані маловагові гривни являють собою підробки для обігу із заниженою кількістю дорогоцінного металу. Чи є вони державними підробками, імітаціями або приватними кустарними фальшивими знаками оплати, сьогодні з'ясувати важко.

Імовірно, гривни київського типу із заниженою кількістю дорогоцінного металу також є підробками минулого на шкоду грошовому обігу [68, с. 18–19].

Слід зазначити, що попри щорічні високі темпи збільшення кількості знахідок срібників київських князів жодної кустарної підробки таких монет невідомо. Причина цього, мабуть, – низька якість князівських монет, через що про їх

підробляння не йдеться. Виявлення кустарних приватних підробок срібняків імовірно, але прототипами для їх виготовлення можуть бути лише ранні, якісніші їхні типи.

Рис. 26

Маловагова гривна київського типу. Київська Русь

Рис. 27

Маловагова гривна київського типу. Київська Русь

Рис. 28

Гривна київського типу. Київська Русь

Рис. 29

Мідна гривна з колекції Одеського археологічного музею

У колекції Одеського археологічного музею також зберігаються монетно-вагові зливки з недорогоцінних металів (рис. 29), які з високим ступенем вірогідності є підробками того часу. Дослідження складу металу злиwkів методом РФА дозволило виявити поверхневий шар олова; це свідчить про їх умисне лудіння, щоб потім видавати за зливки з дорогоцінного металу [69, с. 120–132].

Червона (Галицька) Русь

Сьогодні науковці спрямовують свої зусилля на пошук нових монетних типів українських князівств, уточнення локалізації монетних дворів, які їх карбували. Особливої уваги заслуговує карбування Червоної (Галицької) Русі – історичної області, що охоплює частину Західної України та деякі воєводства на крайньому та південному сході сучасної Польщі. Грошики та пули, викарбувані у Львові у XIV–XV ст., дуже популярні серед колекціонерів. Попри те що срібні грошики у знахідках українських земель не рідкість, відомостей про їхнє підроблення практично немає.

За обігу срібних грошиків Галицької Русі набуло поширення обрізання грошей Богемії (Чехії). Український дослідник А. Крижанівський досить невелику кількість відомих нам підробок празьких грошей пов'язує саме із цим явищем на українських землях. Обрізати вже наявні празькі гроші було значно вигідніше, а найголовніше – простіше, ніж відтворити всю складну послідовність дій підроблення монети, виробляючи фальсифікат наче з нуля [70, с. 44–45]. Наведені аргументи, убачається, пояснюють і малу кількість відомих підробок руських грошиків.

Невдалу спробу ідентифікації неописаної монети Червоної Русі зробив А. Гуменюк [71, с. 43]. За його припущенням, екземпляр мідної монети вагою 0,24 г і розміром 13 мм є фальсифікатом тієї епохи, прототипом для виготовлення якого стала монета польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434) львівського карбування (рис. 30). Проте, з нашого погляду, найімовірніше, прототипом для виготовлення цієї підробки слугувала дрібна монета чеських або німецьких земель. Яка саме, установити досить складно, оскільки основний елемент, що зберігся на описаному екземплярі, – лев, частий іконографічний елемент на монетах Центральної та Східної Європи XIV–XV ст.

Єдине, більш переконливе свідчення про знахідку підробленого руського грошика ми знаходимо в праці українського вченого О. Огуя. У результаті чергових розкопок замку в румунському м. Сучава (поблизу Лицею мистецтв) у 1998 р. археологи знайшли 51 монету різних періодів, а також 27 монетних фрагментів. Серед монет господаря Молдавського Петра I Мушата (1375–1391) та

Рис. 30

королеви Польщі Ядвіги (1384–1399) був плакований сріблом мідний грошик Владислава II Ягайла [72, с. 156]. На жаль, фотографії цієї підробки в публікації не представлено.

Цікавий артефакт виявили місцеві краєзнавці на околицях Хмельницького (рис. 31). Грунтуючись на фрагментах легенди, що збереглися, можна з'ясувати – монета містить ім'я чеського короля Яна I Люксембурзького (1296–1346). Але знайдена монета, за її ретельного вивчення, є підробкою минулого, виготовленою за допомогою покриття сріблом заготовки з недорогоцінного металу. Це засвідчують краї аверсу, на яких поверхневий шар частково втрачено. Також недорогоцінний метал можна спостерігати на гурті монети. Головною особливістю цієї підробки богемського гроша вбачається те, що фальсифікат копіює не сам празький грош у його первісному вигляді, а саме обрізаний тип, що перебував в обігу в Червоній Русі. Варто також наголосити, що стилістика корони та лева з певною точністю наближена до аналогічних іконографічних елементів державних монет Богемії.

Рис. 31

Відомості про підроблення монет у Галицькій Русі також збереглися в документах того часу. На території Руського воєводства Польського королівства дослідники зафіксували історичні свідчення про їх фальсифікаторів. Кілька кримінальних справ було порушено 1437 р. Звістки про них дійшли до нас із матеріалів судово-адміністративних книг, що зберігаються в Державному історичному архіві у Львові. Так, сяноцький староста Микола Хронстовський зобов'язав шляхтянку Ганну Стечкову видати владі своїх підданих, яких обвинувачували у фальсифікації монети, погрожуючи

штрафом розміром 2 тис. грн. За деякий час до Сяноцького міського суду прибув місцевий житель Бенек (Бенедикт), який повідомив, що деякі жителі прикордонних сіл приносять фальшиві монети, привезені з Угорщини. Наприкінці того самого року сяноцький суд зобов'язав Івана Чайку, жителя с. Тарнава, скласти присягу на непричетність до підроблення монети. Присягу того самого року склали й жителі с. Мрохова. У 1478 р. присягу про непричетність до виробництва та розповсюдження фальшивих грошей склали власники с. Хлопчиці – шляхтичі Петро та Іван [2, с. 95–96].

Варто зазначити, що джерела не описують самі підробки монет і не засвідчують, яку саме монету сфальсифікували зловмисники. Тому, вважаємо, наведені вище свідчення стосуються прототипів для підроблення польських або литовських монет. Проте, слід констатувати, якщо поява фальсифікатів мідних пулів малоймовірна, то виявлення фальсифікатів того часу (срібних грошиків в одичних знахідках або в скарбових комплексах) має дуже високий ступінь вірогідності. Наш пошук фальсифікатів галицьких грошиків, які перебували в обігу на грошовому ринку, триває, а тому вбачаємо можливість їх появи у майбутньому.

Поблизу с. Погреби Васильківського району Київської області знайдено унікальний фальсифікат (рис. 32), що копіює срібні наслідування джучидських монет хана Джанібєка (1342–1357) монетного двору в Гюлистані, карбовані за київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) у Києві (випуск 1363–1377), виготовлений зі свинцю. Після візуального аналізу дійшли висновку, що виріб виготовлено методом плющення свинцевої заготовки фальшивим штемпелем.

Рис. 32

Надто цікаву знахідку виявили місцеві краєзнавці поблизу с. Торговиця Млинівського району Рівненської області (рис. 33). Серед безлічі випадкових знахідок і фальшивий денарій Волинського князівства, виготовлений за прототипом монет князя волинського Любарта Гедиміновича (1340–1366). Грунтуючись на візуальному аналізі підробки, можна зазначити, що для її виготовлення застосовано заготовку з недорогоцінного металу, яку покрили оловом. За художнім рівнем, варто

наголосити, вона дуже наближена до державних монет волинського карбування, що й не дивно, оскільки іконографія цих монет досить проста. Дослідження складу сплаву поверхні металу дало можливість з'ясувати – поверхня підробки покрита товстим шаром олова, що свідчить про застосування фальсифікаторами техніки лудіння.

Наразі монети Волинського князівства дуже рідкісні і становлять величезну історичну цінність. Ще рідше трапляються їхні кустарні підробки. Такий один фальшивий денарій, виготовлений за прототипом монет князя Любарта Гедиміновича, зберігається у приватній колекції Валерія Нечитайла.

Рис. 33

Список використаних джерел

- [1] Иннз Б. Подделки и мошенники, которые потрясли мир. Правда о самых великих обманах в истории. Харьков : Книжный клуб, 2006. 255 с.
- [2] Шуст Р., Шлапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37 (1). С. 95–102. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shust_Roman/Karbuвання_ta_rozprovsiudzhennia_falshyvoi_monety_na_terytorii_Rusko_ho_voievodstva_v_XV-XVII_st.pdf
- [3] Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нумизматика: Рассказы о золотых, серебряных, медных монетах. Киев : [б. и.]. 2006. 176 с.
- [4] Голиш Г. М. Основы нумизматики : навч. посіб. 2-е вид., доп. і випр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
- [5] Воронов Ю. П. Страницы истории денег. Новосибирск : Наука, 1986. 175 с.
- [6] Горнунг М. Б. Африканские «примитивные» деньги в музеях России. *Седьмая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сооб. (Ярославль, 19–23 апр. 1999 г.). М., 1999. С. 79–80.
- [7] Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. М. : Издательство Москов. ун-та, 1985. 176 с.
- [8] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 3. С. 11–22.
- [9] Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si banknote Romanesti. Bucuresti : Sport-Turism, 1977. 429 p.
- [10] Нечитайло В. В. Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV–XVII ст. Київ : Типографія Huss, 2014. 112 с.
- [11] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 4. С. 9–11.
- [12] Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656–1663). *Львівські нумизматичні записки*. 2004. № 1. С. 18–31.
- [13] Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наук. думка, 1986. 262 с.
- [14] Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ : Стило, 2007. 368 с.
- [15] Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев : Наук. думка, 1989. 232 с.
- [16] Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции: очерки нумизматики. СПб. : Искусство-СПб, 1993. 303 с.
- [17] Назаров В. А. Оригиналы, новodelы, подделки, фальшивки... *Пятнадцатая всероссийская нумизматическая конференция*: тезисы докл. и сообщ. (Ростов-на-Дону, 20–25 апр. 2009 г.). М. : Нумизматическая литература, 2009. С. 296–298.
- [18] Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения, деньги в феодальном хозяйстве. М. : ГосФинИздат, 1948. Т. I. 272 с.
- [19] Piniński J. Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1976. R. XX. Z. 4. S. 239–242.
- [20] Гулецкий Д. Фальшаванне манет Рэчы Паспалітай. *Банковский Вестник*. 2007. С. 66–69.
- [21] Демьянчук С. Г. О природе надчеканок на античных монетах. *Херсонесский сборник*. 1998. Вып. 9. С. 228–229. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/172725>
- [22] Пиворович В. Б. Монета Ольвии с фальшивой надчеканкой. *Історія. Ентографія. Культура. Нові дослідження* : тези Першої обл. наук. краєзнав. конф. Миколаїв, 1995. С. 48–49.
- [23] Варфоломеева Т. С. Средневековые кожаные кошельки. *Новгород и Новгородская земля, история и археология*.

1997. Вып. 11. С. 105–114.
- [24] Марков А. К. Клад немецких пфеннигов XI века, найденный в Гдовском уезде. СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума (отд-ние), 1911. 7 с.
- [25] Гольдберг Т. Г., Постникова-Лосева М. М. Клеймение серебряных изделий в России в XVII – начале XVIII веков. *Труды ГИМ. Сборник статей по истории материальной культуры XVI–XIX веков*. 1941. Вып. 13. С. 3–82.
- [26] Нахорст-Бёес Э. Международная монетная система и Скандинавия. (1550–1650) : Резюме. *V Международный конгресс экономической истории* (Ленинград, 10–14 авг. 1970 г.). М. : [Б. и.], 1970. 2 с.
- [27] Kasper R. Wizerunek w Szacvnek Mynic Wszelakich Cvdzoziemskich, iako które w Koronie Polskiej brane y wydawane bydz maią. Krakow : Drukarnja Lazarzowa, 1600. 30 s.
- [28] Бойко-Гагарин А. С. Нумизматична спадщина Георга Агриколи. *Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. 2012. Вип. 1. С. 284–301.
- [29] Стукалова Т. Ю. «Белые вороны» Йозефа Майнерта. *Нумизматический Альманах*. 2009. № 2 (36). С. 2–6.
- [30] Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков : пер. с нем. М. : Междунар. отношения, 1990. 224 с.
- [31] Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата : пер. с нем. М. : Радио и связь, 1982. 328 с.
- [32] Федосеев Н. Ф. Нумизмы поручика Сазонова. *Мир древностей*. 2006. № 1. С. 57.
- [33] Каталог монет України періоду козащини XV–XVIII ст. / [авт.-уклад.] В. В. Нечитайло. Київ : Київ. книжково-журн. ф-ка, 2011. 61 с.
- [34] Лорд Б., Лорд Г. Д. Менеджмент в музейном деле : учеб. пособие / пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой ; под ред. А. Б. Голубовского. М. : Логос, 2002. 256 с.
- [35] Бойко-Гагарин А. С., Трифонова Н. А. Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собрании Музея истории Киева. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2014. Вип. 23. С. 218–221.
- [36] Бойко-Гагарин А. С. Точасні підробки ісламських монет із колекції В. Грінковського у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 187–195.
- [37] Масько И. Ф. К вопросу о фальсификации средств денежного обращения на территории Белоруссии в конце XV в. *Гомельщина: археология, история, памятники* : тез. Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. Гомель : [б. и.], 1991. С. 99–100.
- [38] Винар Б. Розвиток економічної думки в Київській Русі, IX–XII ст. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. № 3–4 (35–36). С. 24–37. http://history.org.ua/LiberUA/UkrIst3_1972/UkrIst3_1972.pdf
- [39] Трутовский В. К. Векша, веверица, бела. *Труды этнографо-археологического музея Первого Москов. гос. ун-та* / под ред. проф. А. И. Некрасова. М., 1926.
- [40] Русь в IX–XI веках : археологическая панорама / отв. ред. Н. А. Макаров. РАН ; Институт археологии РАН. М. ; Вологда : Древности Севера, 2012. 496 с.
- [41] Шевцов А. О. Подражания византийским монетам с территории Гнёздовского археологического комплекса. *Восемнадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тез. докл. и сообщ. (Москва, Коломна, 20–25 апр. 2015 г.). М., 2015. С. 43–45.
- [42] Жарко В. Скарб фальшивих гістаменонів і платіжних зливків з Городецького району Львівської області. *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : III Міжнар. наук.-практ. конф. : тези доп. (Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 5–6 листоп. 2015 р.). Кіровоград ; Київ ; Переяслав-Хмельницький. 2015. С. 28–31. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Aktualni_problemy_numizmatyky_u_systemi_spetsialnykh_haluzei_istorychnoi_nauky_tezu_dopovidei_III_mi.pdf
- [43] Bogucki M. Coin finds in Viking Age emporium at Janów Pomorski (*Truso*) and the “Prussian phenomenon”. *Money circulation in Antiquity the Middle Ages and the Modern Times. Time, range, intensity* : International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomosci Numizmatyczne (Warsaw, 13–14 October 2006). Warsaw ; Krakow : Wydawnictwo Avalon, 2007. P. 79–108. <https://www.academia.edu/485476>
- [44] Георгиев П. Абасидско златно фуре от района на Плиска. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*. София, 2012. № 8. С. 73–84.
- [45] Кропоткин В. В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. *Berichte über den II Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie* : Band 3 / eds. by Herrmann J., Otto K. (Berlin, 24–28 August 1970). Berlin ; Boston : De Gruyter, 1973. P. 441–450.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9783112535141-063>
- [46] Гарбуз Б. Б. Реконструкція кийівського скарбу саманідських дірхемів. *Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України* : темат. зб. наук. пр. Київ : Національний музей історії України. 1993. С. 74–83. <https://www.academia.edu/28367720>
- [47] Brakteaten der Stauferzeit 1138–1254. Frankfurt am Main : Detsche. Bundesbank, 1977. <https://www.bundesbank.de/de/startseite/1977-brakteaten-der-stauferzeit-1138-1254-607764>
- [48] Mankowski W. Fałszywe monety Polskie : Poznan, 1930. 95 s.
- [49] Kiersnowski R. Skarb monet wczesnosredniowiecznych z Kamienia Pomorskiego. *Materialy Zachodnio-Pomorskie*. 1959. T. V. P. 187–218.

- [50] Grodecki R. O falszerych monet w Polsce sredniowiecznej. *Wiadomosci Numizmatyczno-Archeologiczne*. 1919. S. 42–43.
- [51] Sejbal J. Znalazisko falszywych monet polskich z Suczan (Czechoslowacja). *Wiadomosci Numizmatyczne*. 1958. Tom 2. Nr 3. S. 15–17.
- [52] Bogucki M. Forged coins in early medieval Poland. *Wiadomosci Numizmatyczne. Polish Numismatic News*. 2008. Vol. 52. Is. 2 (186). P. 209–236. https://journals.pan.pl/Content/118349/PDF/06_Bogucki.pdf
- [53] Чацкий Ф. О польских и литовских монетах. Чернигов : Губернская типография, 1883. 39 с.
- [54] Tabaczyński S. Zagadnienia klasyfikacji wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1959. T. 3. S. 41–47.
- [55] Кулешов С. Наслідкування європейським денаріям VIII–XI століть як об'єкт нумізматичного дослідження. *Наукові записки української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 22–31.
- [56] Suchodolski S. (1998). Moneta fałszywa w Polsce wczesnośredniowiecznej. W *Falszerystwa i naśladownictwa monet*. XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznań. 1996. S. 37–47.
- [57] Zakrzewska-Kleczkowska J. Les fausses monnaies d'un trésor du XIe siècle découvert à Sochaczew (Pologne). *Proceedings of the International Numismatic Symposium*, eds. by I. Gedai, K. Biró-Sey. Budapest, 1980. S. 155–160.
- [58] Pininski J. Gdzie bito tzw. naśladownictwa lupawskie monet wczesnosredniowiecznych? *Falszerystwa i naśladownictwa monet*. XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznan : Wydawnictwo Z. Bartkowiak, 1998. S. 49–59.
- [59] Paszkiewicz B. The Pomeranian imitative coinage and the recent discoveries in Gdansk. *FS Peter Ilisch*. 2012. P. 127–142.
- [60] Харлашов Б. Н. Некоторые итоги раскопок на Завеличье. *Археологическое изучение Пскова*. 1994. Вып. 2. С. 44–76.
- [61] Potin V. M. Numismatische Chronologie und Dendrochronologie im Licht der Novgoroder Ausgrabungen. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1982. No 27/29. P. 59–62.
- [62] Кулешов С. Г. Находки «скандинавских подражаний» монетам английского короля Этельреда II на территории Украины. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. Междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 194–201.
- [63] Кулешов С., Бойко-Гагарин А. С. Знахідки фальшивих денаріїв англійського короля Етельреда II на території України. *Пам'ятки: археографічний щорічник* : Державна архів. служба України, УНДІАСД. Київ, 2013. Т. 14. С. 163–167. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pam_2013_14_17
- [64] Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII веков. Рига : Знание, 1988. 101 с.
- [65] Козубовский Г. А. О медных гривнах. *Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сообщ. / отв. ред. А. А. Молчанов (Москва, 11–15 апр. 2005 г.). М. : Альфа-Принт, 2005. С. 104–105.
- [66] Хухарев В. В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. *Шестая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сообщ. / отв. ред. В. М. Потин (Санкт-Петербург, 20–25 апр. 1998 г.). СПб. : Государственный Эрмитаж, 1998. С. 134–135.
- [67] Тарлаковский Л. С. О поддельной полтине новгородского типа. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. Междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 247–250.
- [68] Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о фальсификатах денежно-весовых слитков гривен в Киевской Руси. *Нумизматика і фалеристика*. 2015. № 3 (75). С. 18–19.
- [69] Бойко-Гагарин А. С., Корпусова І. В. Монетно-вагові зливки гривні та їх тогочасні підробки з колекції Одеського археологічного музею. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*. 2017. № III. С. 120–132.
- [70] Крыжанивский А. Л. Новые находки пражских грошей на землях Украины. *Деньги, Экономика и Общество* : тезисы Междунар. нумизмат. симп. (Кошице, 16–19 мая 2013 г.). Кошице, 2013. С. 44–45.
- [71] Гуменюк А. Невідома монета. *Львівські нумізматичні записки*. 2007–2008. № 4–5. С. 43.
- [72] Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2-ге вид. Чернівці : Рута, 2008. 256 с.

Далі буде

(Переклад Л. О. Дубягиної)